

УДК (UDC) 930.2 : [321.7 : 316.74 : 2] (44) "20"
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).576](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).576)

THE POLICY OF INSTITUTIONALIZATION OF LAICISM IN FRENCH REPUBLIC AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Bohdana Sypko

Ivan Franko Lviv National University (Lviv, Ukraine)

e-mail: bogdanasypko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

ABSTRACT

The purpose of the study is to consider the peculiarities of implementing the principle of laicism in the Republic at the beginning of the 21st century, based on the reports of relevant French government commissions – that is, to find out what was the reason for creating the Commission for the Reflection on the Adaptation of the Principle of laicism in the Republic ('the Stasi Commission'), the Secularity Mission of the High Council for Integration, the Observatory for Secularism, and the Advisory Body on Laicism, what the main tasks were set before them by the President or the government, and to what extent the named institutions managed to execute their plans.

Scientific novelty. The policy of institutionalization of laicism has not yet been fully covered in historiography, as the scholars mainly focused on the philosophical basis, theoretical origins of French secularism, and the historical stages of its evolution during the 19th – 20th centuries.

Conclusions. 'Laicism' (French: *laïcité*) is the French model of secularism, which means to imply a strict separation of church and state. After 1989, the third stage in the development of laicism began, associated with its adaptation to new challenges caused by the growing ethnoreligious diversity of the population. Responding to the threat of communitarianism, the government started to implement the policy of institutionalization of laicism.

Jacques Chirac stated that the problem was in violating the fundamental principle of the Republic – laicism. Therefore, on July 3, 2003, Bernard Stasi got a mandate to create a Commission for the Reflection on the Adaptation of the Principle of laicism in the Republic. The keynote of its activity became the slogan that the Republic was grounded on the principle of laicism, which was based on three values: freedom of conscience, equality in religious and spiritual rights, and neutrality of political power. The main recommendations were the adoption of the 'Charter of Secularism' and the prohibition of visible religious attributes in state secondary educational institutions. In 2006-2007, the High Council for Integration prepared the 'Charter of Secularism in Public Services', which became the first document of its kind.

The positive experience encouraged J. Chirac to create a permanent advisory committee on issues of laicism affiliated to the government. Thus, on March 25, 2007, the establishment of the Observatory for Secularism was announced, which, due to N. Sarkozy's lack of interest, did not hold a meeting until 2013. Instead, a standing 'Secularity' Mission affiliated to the High Council for Integration was established and prepared three dossiers in 2010-2012. Convened on April 8, 2013, the Observatory for Secularism until 2021 had carried out thorough work, which could be grouped according to the following vectors: codification of the norms of laicism (working out of numerous Charters), educational work (publication of handbooks, training courses, introductory videos), analytical work (analysis of history, legal norms and regional features of laicism). Since the terrorist threats of 2020 forced E. Macron to take an even tougher approach to protecting republican norms, the Observatory for Secularism in 2021 was replaced by the Interministerial Committee on Secularism with broader powers, supplemented by the Advisory Body on Laicism.

The conducted analysis of numerous initiatives proves that, in an attempt to adhere precisely to the principle of laicism, the Republic came to a delicate line of turning secularism into a kind of cult, in particular through attempts to form the so-called 'new civil and republican rituals'.

Keywords: communitarianism, laicism, Observatory for Secularism, secularism, French Republic

ПОЛІТИКА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЛАЇЦИЗМУ У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Богдана Сипко

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

e-mail: bogdanasypko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

Анотація

Метою статті є розгляд особливостей втілення принципу лаїцизму у Французькій Республіці на початку ХХІ ст. Тобто з'ясування, чим пояснюється створення Комісії осмислення принципу світськості у Республіці («комісія Стазі»), Місії світськості Вищої ради інтеграції, Обсерваторії світськості та Ради експертів лаїцизму, які основні завдання ставили перед ними Президент або уряд, і наскільки цим інституціям вдалося реалізувати заплановане.

Наукова новизна. Політика інституціоналізації лаїцизму досі не була належно висвітлена в історіографії, оскільки дослідники в основному зосереджували увагу на філософських підвалинах і теоретичних витоках французької світськості й історичних етапах її еволюції впродовж ХІХ-ХХ ст.

Висновки. «Лаїцизмом» (франц. *laïcité*) називають французьку модель світськості, яка передбачає жорстке відокремлення церкви та держави. Після 1989 р. розпочався третій етап у розвитку лаїцизму, пов'язаний з його пристосуванням до нових викликів, спричинених зростаючим етно-релігійним розмаїттям населення. Реагуючи на загрозу комунітаризму, влада розпочала реалізацію політики інституціоналізації лаїцизму.

Ж. Ширак констатував, що проблемою стало порушення основоположного принципу Республіки – лаїцизму. Тому 3 липня 2003 р. Бернар Стазі отримав мандат на створення Комісії осмислення принципу світськості у Республіці. Лейтмотивом її діяльності стало гасло, що Республіка побудована довкола принципу лаїцизму, який базується на трьох цінностях: свободі совісті, рівності у релігійних і духовних правах, нейтральності політичної влади. Основними рекомендаціями було прийняття «Хартії світськості» та заборона помітних релігійних атрибутів у державних середніх навчальних закладах. У 2006-2007 рр. Вища рада інтеграції підготувала «Хартію світськості у державних службах», яка стала першим документом такого зразка.

Позитивний досвід заохотив Ж. Ширака створити постійну дорадчу комісію з питань лаїцизму при уряді. Так, 25 березня 2007 р. оголошено про створення Обсерваторії світськості, яка через незацікавленість Н. Саркозі не збиралася до 2013 р. Натомість при Вищій раді інтеграції створено постійно діючу Місію «світськості», яка у 2010-2012 рр. підготувала три дос'є. Скликана 8 квітня 2013 р. Обсерваторія світськості до 2021 р. провела ґрунтовну роботу, яку можна згрупувати за низкою векторів: кодифікація норм лаїцизму (підготовка численних Хартій), просвітницька робота (публікація довідників, навчальні курси, ознайомлювальні відео), аналітична робота (аналіз історії, правових норм і регіональних особливостей лаїцизму). Оскільки терористичні загрози 2020 р. змусили Е. Макрона ще жорсткіше підійти до захисту республіканських норм, Обсерваторію світськості 2021 р. замінили Міжміністерським комітетом лаїцизму з ширшими повноваженнями, доповненим Радою експертів лаїцизму.

Проведений аналіз численних ініціатив засвідчує, що, прагнучи чітко дотримуватися принципу лаїцизму, Республіка вийшла на грань перетворення світськості у своерідний культ, зокрема через спроби формування т. зв. «нових цивільних і республіканських ритуалів».

Ключові слова: комунітаризм, лаїцизм, Обсерваторія світськості, світськості, Французька Республіка

*Ніхто не може бути потурбований за свої переконання,
навіть релігійні, якщо їхня маніфестація не порушує порядку, встановленого законом.
Із Декларації прав людини та громадянина, 1789 р.*

*Наша модель світськості поєднує дотримання індивідуальних
свобод з нормами республіканського співжиття.
Із кредо Міжміністерського комітету лаїцизму, липень 2021 р.*

«Лаїцизмом» (франц. *laïcité*) називають французьку модель світськості, яка передбачає жорстке відокремлення церкви та держави. Існує безліч визначень цього поняття. Так, 10-ти томний Великий енциклопедичний словник французької мови 'Larousse' окреслює лаїцизм, як «систему, що виключає Церкву з усієї політичної й адміністративної влади, особливо з організації навчального процесу», а не менш шанований в академічному середовищі 9-ти томний 'Le Robert' наголошує на тому, що лаїцизм – це політичний концепт, який передбачає відокремлення світського та релігійного суспільства, за якого держава не має жодної релігійної влади, церква – політичної¹. Президент Республіки Франсуа Олланд 9 грудня 2012 р. підкреслив суспільно-політичне значення цього терміну: «Лаїцизм – це не контракт, тим більше не доктрина, тим паче не догма, це не релігія для атеїстів. Це мистецтво співжиття»². Тобто, якщо підсумувати, то лаїцизм – це система відносин між державою і релігійними організаціями, за якої суспільство є релігійно нейтральним, рівність і незалежність релігій визнані, а церкви відокремлені від держави³.

Провідний французький дослідник історії лаїцизму Жан Боберо виділяє три періоди у його розвитку. Перший (1789-1905) характеризувався напівофіційним статусом церкви і контролем держави над релігіями. Державне право уже було світським, релігії ж служили державі та забезпечували фундамент суспільної моралі. Другий етап (1905-1989), початок якого пов'язують з ухваленням 9 грудня 1905 р. Закону про відокремлення церкви та держави, визначався правовим унормуванням світськості та послабленням суспільних дискусій. Відмова 1989 р. трьох учениць коледжу в м. Крейль (регіон Іль-де-Франс) зняти хіджаби під час навчального процесу відкрила третій етап. Він характеризується невідповідністю між кількісним зростанням іммігрантських спільнот, зазвичай більше релігійно практикуючих, і прагненням Республіки захистити та посилити принцип лаїцизму⁴. Тому на початку XXI ст. влада починає створювати спеціальні профільні комісії, покликані посилити теоретичні та практичні підвалини лаїцизму, щоб ця доктрина змогла протистояти новим викликам, зокрема ймовірному поширенню комунітаризму (поява асоціативної самодостатньої та самоорганізованої мікроспільноти общинного типу, яку не підтримує та не контролює держава)*.

¹ Bréchon P. Institution de la laïcité et déchristianisation de la société française // CEMOTI. 1995. № 19. DOI: 100.4000/cemoti.1687

² Point d'étape sur les travaux de l'Observatoire de la laïcité. Paris: La Documentation française, 2013. P. 41.

³ Сипко Б. Лаїцизм // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Лаїцизм>

⁴ Baubérot J. L'évolution de la laïcité en France: entre deux religions civiles // Diversité urbaine. 2009. № 9 (1). P. 10-15. DOI: 10.7202/037756ar

* Зауважимо, що політика інтеграції іммігрантів у Франції була спрямована, насамперед, на їх асиміляцію та запобігання комунітаризму. Підходи мультикультуралізму були відкинута урядами Республіки насамперед через побоювання, що вони призведуть до формування закритих спільнот, які групову приналежність ставитимуть вище державної.

Однак, політика інституціоналізації лаїцизму досі не була належно висвітлена в **історіографії**. Дослідники в основному зосереджували увагу на філософських підвалинах і теоретичних витоках французької світськості, історичних етапах її еволюції впродовж XIX-XX ст., акцентуючи на таких знакових моментах, як освітні закони 1882-1888 рр., Закон від 9 грудня 1905 р. про відокремлення церкви та держави, закріплення принципу лаїцизму у Конституції Четвертої Республіки 1946 р., Закон Мішеля Дебре 1959 р. про правила функціонування приватних навчальних закладів, і, звичайно ж, Закон від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах⁵. Або ж розглядали зміни у підходах до реалізації принципу лаїцизму винятково через призму намагання повноцінно інтегрувати зростаючу мусульманську умму в французьке суспільство⁶. Тому вважаємо, що всебічний аналіз створення та діяльності на початку XXI ст. профільних урядових комісій, покликаних переосмислити та популяризувати принцип лаїцизму, має як суспільно-політичну, так і наукову актуальність.

Основу джерельної бази статті склали звіти Комісії осмислення принципу світськості у Республіці («комісія Бернара Стазі»), Місії світськості Вищої ради інтеграції, Обсерваторії світськості та Ради експертів лаїцизму, тексти Хартій, які вони підготували, а також нормативно-правові акти, до розробки яких вони долучилися.

Автор статті ставить за **мету** з'ясувати, чим пояснюється створення кожної з перелічених комісій, які основні завдання давали їм Президент або уряд, і наскільки їм вдалося реалізувати заплановане.

Як уже було зазначено, 1989 р. став рубіжним у контексті усвідомлення того, що виникає загроза республіканським принципам. Низка подій, а саме – організовані зовнішніми силами атентати у Парижі, виступ громадської організації «Жити ісламом» проти публікації «Сатанинських віршів» Салмана Русді та відмова кількох учениць зняти хіджаб у середніх навчальних закладах посприяли зміні підходів влади. Початково ці проблеми сприймалися, насамперед, у світлі неналежної інтегрованості зростаючої мусульманської спільноти у французьке суспільство. Тому 1989 р. було створено Вищу раду з питань інтеграції ('Haut conseil à l'Intégration' – HCI), а в березні 1990 р. – Раду осмислення ісламу у Франції ('Conseil de Réflexion de l'Islam en France' – CORIF)⁷. Однак, до початку XXI ст. ситуація не вирівнялася, а навпаки загострилася – у 2003 р. зняти хіджаби на уроках відмовилися вже 1 465 учениць⁸. Відтак, Президент Франції Жак Ширак (1995-2007) констатував, що проблемою була не лише неінтегрованість мусульман, а й порушення основоположного принципу Республіки – лаїцизму.

⁵ Віллем Ж.-П. Європа та релігії: ставки XXI ст. Київ: Дух і Літера, 2006. 336 с.; Baubérot J. Histoire de la laïcité française. Paris: Presses Universitaires de France, 2000. 128 p.; Baubérot J. Transferts culturels et identité nationale dans la laïcité française // Diogenes. 2007. № 218. P. 18-27; Baubérot J. L'évolution de la laïcité en France: entre deux religions civiles // Diversité urbaine. 2009. № 9 (1). P. 9-25; Bréchon P. Institution de la laïcité et déchristianisation de la société française // CEMOTI. 1995. № 19.

⁶ Сипко Б. Мусульманська спільнота у житті Французької Республіки (1995-2007 рр.): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 344 с.; Сипко Б. Ісламська релігійна освіта та приватні мусульманські школи на зламі XX-XXI ст.: австрійсько-французькі контрасти // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. Львів, 2018-2019. Вип. 19-20. С. 81-97.

⁷ Сипко Б. Мусульманська спільнота у житті Французької Республіки... С. 101.

⁸ Сипко Б. Ісламська релігійна освіта та приватні мусульманські школи... С. 89.

Тому 3 липня 2003 р. Бернар Стазі отримав мандат на створення Комісії осмислення принципу світськості у Республіці ('Commission de reflexion de l'application du principe de laïcité dans la République'), яку журналісти одразу назвали «комісією Бернара Стазі». Ж. Ширак пояснював створення цієї Комісії тим, що лише втілення принципу лаїцизму може протистояти поширенню комунітаризму: «Республіка складається з громадян, вона не може бути сегментована на спільноти»⁹. Комісія Б. Стазі працювала впродовж шести місяців – до грудня 2003 р., опитавши за цей час понад сотню представників політичних партій, уряду, релігійних і філософських напрямів, профспілок, профільних асоціацій.

Лейтмотивом діяльності комісії стало гасло того, що Республіка побудована довкола принципу лаїцизму, який базується на трьох цінностях: свободі совісті, рівності у релігійних і духовних правах, нейтральності політичної влади¹⁰. Результати її діяльності були оформлені у звіт, який складається з чотирьох частин: «Лаїцизм, республіканський принцип, республіканська цінність», «Світськість по-французьки, юридичний принцип, емпірично застосований», «Виклики світськості» та «Утвердити міцний лаїцизм, який об'єднує». Саме останній розділ містив конкретні пропозиції владі. Основним побажанням було прийняття «Хартії світськості», яка б визначала права та обов'язки кожного, сприяла повазі до культурного різноманіття, але водночас боролася проти комунітаризму та гетоїзації¹¹. Показово, що головний акцент Комісія зробила на захисті принципу лаїцизму у середніх навчальних закладах, оскільки: «Питання світськості знову постало в 1989 р. там, де воно зародилося в XIX ст. – у школі»¹². Було запропоновано заборонити помітні релігійні атрибути у державних середніх навчальних закладів, учні мали позбавлятися права відмови від змішаних занять, окремих предметів чи уроків. Водночас, адміністрації шкіл мали брати до уваги найважливіші свята основних деномінацій і дозволяти практикуючим учням пропускати заняття в ці дні. Міністерство національної освіти мало посилити світську підготовку вчителів і сприяти ісламознавчим дослідженням у вищих навчальних закладах. Також у звіті рекомендовано полегшити дотримання релігійних приписів утримуваним у пенітенціарних закладах і пацієнтам лікарень через розширення мережі капеланів. Виваженість оцінок і пропозицій, ймовірно, пояснюється тим, що до складу Комісії входили і відомі дослідники принципу лаїцизму й ісламознавці, а саме Жан Боберо, Жіль Кепель і Патрік Вейль.

11 грудня 2003 р. звіт був переданий Президенту Республіки, і вже 17 грудня Жак Ширак виступив із розлогою доповіддю про повагу до принципу лаїцизму. Глава держави підкреслив, що хоча світськість вписана у французькі традиції, є основою республіканської ідентичності та Конституції, на даний час його застосування було під питанням: «Лаїцизм – один з основних здобутків Республіки. Він визначальний елемент соціального миру та національного співжиття. Ми не можемо допустити його послаблення, а тому повинні

⁹ Commission de reflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République. Rapport au Président de la République. Remis le 11 décembre 2003. Paris: La Documentation française, 2004. P. 2.

¹⁰ Ibid. P. 9.

¹¹ Ibid. P. 50-55.

¹² Ibid. P. 56.

працювати над його консолідацією»¹³. А для цього, на думку Ж. Ширака, необхідно було підготувати «Кодекс лаїцизму», який би систематизував усі принципи та правила, пов'язані зі світськістю.

Однак, підготовка «Хартії світськості» чи «Кодексу лаїцизму» була амбітним завданням, яке вимагало належної підготовки. Влада розпочала з дій у пріоритетному – освітньому секторі. Вже 15 березня 2004 р. після тривалих громадських обговорень прийнято Закон про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. Цей нормативно-правовий акт під претекстом того, що світогляд учнів середніх навчальних закладів щойно формується, заборонив будь-які помітні релігійні, філософські чи політичні помітні релігійні атрибути у державних школах¹⁴. Дія закону поширювалася як на учнів, так і на вчителів.

У 2006-2007 рр. Вища рада інтеграції на прохання прем'єр-міністра Домініка де Вільпена підготувала «Хартію світськості у державних службах»¹⁵, своєрідний пролог до майбутньої універсальної «Хартії світськості». Документ складається із преамбули та двох частин (перша стосується працівників, друга – користувачів послугами). Основна думка преамбули зводиться до того, що Франція – неподільна, світська, демократична та соціальна республіка, яка забезпечує рівність усіх громадян, незалежно від їх походження, раси чи віросповідання. Кожен службовець зобов'язувався суворо дотримуватися принципу нейтральності на робочому місці, однаково ставитися до всіх клієнтів. Факт маніфестації чиновником своїх релігійних переконань на робочому місці мав трактуватися, як ухилення від виконання посадових обов'язків. Водночас службовцям гарантувалася свобода віросповідання, зокрема через надання вихідних на великі релігійні свята їх конфесій. Іншою була позиція щодо користувачів державних послуг – вони мали право виражати свої релігійні переконання, але в рамках поваги до нейтральності установ, тобто повинні були утримуватися від усіх форм прозелітизму. Відмінні вимоги щодо чиновників і користувачів пояснюються тим, що службовці мали представляти Республіки, основоположним принципом якої був лаїцизм.

Позитивний досвід створення тимчасової Комісії осмислення принципу світськості у Республіці, успішна реалізація Закону про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах і прийняття «Хартії світськості у державних службах» заохотили Жака Ширака створити постійну дорадчу комісію при уряді, яка займалася б питаннями лаїцизму. Так, 25 березня 2007 р. Президент Республіки оголосив про створення Обсерваторії світськості ('Observatoire de laïcité'), яка мала складатися з 23 членів, у т. ч. парламентарів, функціонерів і кваліфікованих осіб. Однак, в умовах президентської кампанії Обсерваторія так і не зібралася. Новообраний глава держави Ніколя Саркозі (2007-

¹³ Discours de M. Jacques Chirac, Président de la République, sur le respect du principe de laïcité dans la République, Paris le 17 décembre 2003. URL: <https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-10382-fr.pdf>

¹⁴ Loi № 2004-228 du 15 mars 2004 relative à la nationalité, encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics // Journal officiel de la République Française. 17 mars 2004. № 65. P. 5190.

¹⁵ Charte de la laïcité dans les services publics. URL: <https://solidarites-sante.gouv.fr/systeme-de-sante-et-medico-social/parcours-de-sante-vos-droits/modeles-et-documents/article/charte-de-la-laicite-dans-les-services-publics>

2012) мав дещо інші пріоритети, розпочавши реалізацію програми «різнманіття» ('diversité')¹⁶, й Обсерваторію світськості, де-юре створену, де-факто так і не скликали до 2013 р.

Прийняття 11 жовтня 2010 р. Закону про заборону закривати обличчя у громадських місцях знову поставило на порядок денний питання лаїцизму. Тому Н. Саркозі розпорядився створити при Вищій раді інтеграції постійно діючу Місію світськості, яка у 2010-2012 рр. підготувала три досьє «Нейтральність на підприємствах», «Світськості у державній сфері» та «Педагогіка світськості у школі». Лейтмотивом першого звіту, розробленого Аленом Сексігом, інспектором Національної освіти, який опікувався Місією, було те, що свободу совісті не можна плутати зі свободою релігійної маніфестації¹⁷. Досьє «Світськості у державній сфері» було підготоване за результатами однойменного семінару, який відбувся у Парижі 8-9 грудня 2011 р. Президент Вищої ради інтеграції Патрік Гобер пояснив проведення заходу трьома основними причинами: інституційною (сама поява *HCI* була спричинена необхідністю захисту лаїцизму), кон'юнктурною (2010 р. Президент Республіки доручив їй місію світськості) і нагальною (концепцію лаїцизму навіть в органах влади розуміють по-різному)¹⁸. Науковий захід відбувався у рамках низки секцій: «Світськості у школі», «Світськості у медичній сфері», «Світськості у французькій армії» та «Про зв'язок між релігіями та світськістю загалом, між ісламом і світськістю зокрема». З огляду на формат заходу, учасники обговорили нагальні проблеми, зробили історичний екскурс в їх минуле, але якихось конкретних рекомендацій не надали.

Більш прикладним був звіт Абденнура Бідара «За педагогіку світськості у школі», передмову до якого написав міністр Національної освіти Вінсент Пейон¹⁹. У досьє прописано, що лаїцизм – це матеріал, з якого зроблено шкільну споруду. Суспільство спеціально ідеологічно нейтралізувало школу, щоби приймати і сприяти навчанню особистої свободи та поваги до іншого: «Школа не приймає маленьких євреїв, мусульман, християн, атеїстів, французів чи іноземців, вона приймає людських істот, яким гарантує рівне ставлення. Саме там учень вчиться жити з іншими»²⁰. Тому шкільний простір не лише має бути позбавлений будь-яких помітних релігійних атрибутів, а й гарантувати учням можливість реалізації їхніх особистих свобод. Так, шкільні ідальні повинні працювати за принципом, за якого учні завжди зможуть дотримуватися загальних релігійних принципів, але при бажанні легко зможуть від них емансипуватися, тобто не пропонувати кошерне чи халяльне м'ясо, а просто альтернативу свинині: «Можливість не їсти забороненого, але не можливість їсти прописане»²¹. Але основна увага у контексті педагогіки світськості звернена на шкільні програми. Оскільки лаїцизм не можна відокремлювати від безсторонності, об'єктивності та раціоналізму, наукове знання, на думку автора звіту, апріорі є світським. Найважливішими у цьому ключі

¹⁶ Детальніше див.: Сипко Б. Мусульмани в урядах Франсуа Фійона // Емінак: науковий щоквартальник. 2020. № 2 (30). С. 210-211.

¹⁷ De la neutralité religieuse en entreprise. Avis du HCI. 1 septembre 2011. Paris: La Documentation française, 2011. P. 17.

¹⁸ La laïcité dans la fonction publique. Actes du séminaire 8-9 décembre 2011. Paris: La Documentation française, 2012. P. 8-10.

¹⁹ Bidar A. Pour une pédagogie de la laïcité à l'école. Paris: La Documentation française, 2012. 142 p.

²⁰ Ibid. P. 35.

²¹ Ibid. P. 40-41.

були програми французької мови, філософії, історії, географії та цивільної освіти, бо вони торкалися релігійного чинника. Все, включно з релігійними текстами, має вивчатися у нейтральному світлі – уривки Тори, Корану, праці Фрідріха Ніцше мають бути проаналізовані та можуть піддаватися критиці. Тобто, учень не може відмовитися від критичного аналізу того чи іншого тексту під приводом власних релігійних переконань.

Попри активну діяльність Вищої ради інтеграції, зокрема й у питаннях лаїцизму, новий Президент Франсуа Олланд (2012-2017) у вересні 2013 р. не пролонгував її діяльність, натомість 8 квітня 2013 р. скликав Обсерваторію світськості, формально створену ще 2007 р. Згідно розпорядження прем'єр-міністра Жана-Марка Айро від 5 квітня 2013 р., Обсерваторія мала складатися з 23 осіб: президент (Жан-Луї Біанко), генеральний доповідач (Ніколя Каден) і 21 член (два сенатори, два депутати, 7 вищих чиновників і 10 кваліфікованих осіб)²². Виступаючи на урочистій інавгурації новоствореної Обсерваторії, яка мала працювати в Єлисейському палаці, Ф. Олланд наголосив, що перед нею поставлена низка важливих завдань:

- *Інформувати*. Пояснити французький принцип світськості як релігійним організаціям, так і міжнародним партнерам Франції;
- *Передавати* знання. Це роль інтелектуалів і філософів, які увійшли до Обсерваторії, але це, насамперед, і відповідальність школи;
- *Пропонувати* нові моделі. Складно визначити межі громадського та приватного простору, своє слово має сказати й Обсерваторія;
- *Спостерігати*. Щороку подавати владі звіт про стан справ із повагою до принципу лаїцизму у Франції²³. Тобто, Обсерваторія світськості мала на практиці реалізувати концепцію примирення Франсуа Олланда.

Вже восени 2013 р. Обсерваторія подала проміжний звіт про діяльність, для якого Жан-Ноель Жанненвей зробив детальний екскурс в історію появи та розвитку лаїцизму, а Жан Главані провів детальний аналіз юридичних актів, які визначають світськість²⁴.

У контексті прикладної діяльності Обсерваторія світськості продовжила реалізацію проєктів, започаткованих Місією світськості Вищої ради інтеграції. Зокрема, першочерговими завданнями стали розробка навчального курсу зі світської моралі та підготовка Хартії світськості для шкіл. Лоранс Лоефель презентувала звіт про роботу над новим курсом, відзначивши, що з жовтня 2012 р. по квітень 2013 р. провели понад 40 інтерв'ю, лише один опитаний висловився проти такої навчальної дисципліни. Пропонували два модулі обов'язкової підготовки для вчителів та освітніх радників:

- лаїцизм в історичних, юридичних і філософських вимірах, світська етика;
- моральне виховання – моральна філософія та моральна психологія дитини²⁵.

У цьому ж звіті був вміщений проєкт Хартії світськості у школі, який складався з 17 статей. Остаточний варіант Хартії, прийнятий Міністерством Національної освіти 9 вересня 2013 р., майже не відрізнявся – першу статтю винесли у

²² Point d'étape sur les travaux de l'Observatoire de la laïcité. Paris: La Documentation française, 2013. P. 141.

²³ Ibid. P. 1-2.

²⁴ Ibid. P. 7-25.

²⁵ Ibid. P. 26-28.

преамбулу, а 11 та 12 об'єднали в 10 статтю. Примірник цього документа мав висіти у холі кожного середнього навчального закладу. У преамбулі наголошено, що Нація довіряє Школі місію передачі учням цінностей Республіки. Звертаємо увагу на другу статтю: «Світська Республіка організовує сепарацію релігій і Держави (підкреслено – *Авт.*)»²⁶. Тобто, інтереси Республіки на першому місці. Відтак, не дивно, що у тринадцятій статті підкреслено, що ніхто (ні учень, ні вчитель, ні представник допоміжного персоналу, ні батьки) не може, покликаючись на релігійну приналежність, відмовитися підкорятися правилам, що застосовуються у Республіканській школі²⁷. Активною прихильницею чіткого дотримання Хартії та розширення схожих ініціатив стала Наджад Валло Белькасем, яка в серпні 2014 р. очолила Міністерство Національної освіти²⁸.

Обсерваторія світськості запропонувала урядові встановити 9 грудня (річниця прийняття Закону про відокремлення церкви та держави) Днем світськості. Йшлося не про вихідний, а про можливість проведення, насамперед, у школах, а також в інших державних установах, заходів, спрямованих на популяризацію принципу лаїцизму. Вже 9 грудня 2013 р. у всіх французьких середніх навчальних закладах мали проаналізувати Хартію світськості у школі²⁹.

Під впливом терактів, які сколихнули Францію в січні 2015 р., різко змінюється тональність звіту за 2014-2015 рр. Обсерваторія наголошувала, що лише жорстке дотримання принципу лаїцизму може протиставитися загрозі поширення комунітаризму та радикалізму. Пріоритет віддавався реалізації на національному рівні масштабного проекту світської підготовки, що розпочалася спільно з профільним міністерством освіти: запровадження лаїчних референтів, підготовка викладачів, введення морального та цивільного виховання, посилення світського викладання релігійних явищ³⁰. Для посилення роботи на місцях й охоплення якомога більшої аудиторії, запропоновано щорічно організовувати у кожному департаменті «тижні братерства», під час яких інформувати учасників про сутність Республіканських принципів і нових реалій, з якими зіткнулася держава. Обсерваторія підготувала та поширювала на території Франції чотири практичні довідники по світськості – для місцевих спільнот, асоціацій, підприємств і медичних закладів.

Оскільки так історично склалося, що принцип лаїцизму не застосовується не лише в частині Заморської Франції, а й Ельзасі та Лотарингії, Обсерваторія вирішила детальніше вивчити специфіку світського режиму цих регіонів і запропонувати шляхи його покращення. Ще 1924 р. Едуар Ерріо запропонував запровадити в Ельзасі та Лотарингії світські закони, але Сенат побоювся сепаратизму, і там було збережено німецьке законодавство 1871-1918 рр. Найбільше членів Обсерваторії непокоїв той факт, що в школах Ельзасу та Лотарингії передбачена одна година релігійного виховання на тиждень

²⁶ Charte de la Laïcité à l'École. URL: <https://www.education.gouv.fr/sites/default/files/2020-02/charte-de-la-la-cit-simplifi-e-43562.pdf>

²⁷ Ibid.

²⁸ Сипко Б. Міністри-мусульмани у французьких урядах (2012-2017) // Емінак: науковий щоквартальник. 2021. № 2 (34). С. 242.

²⁹ Rapport annuel de l'Observatoire de la laïcité 2013-2014. Paris: La Documentation française, 2014. P. 27.

³⁰ Rapport annuel de l'Observatoire de la laïcité 2014-2015. Paris: La Documentation française, 2015. P. 2.

(католицизм, кальвінізм, лютеранство або іудаїзм). Оскільки цей урок відносився до нормативної складової, то тижневе навантаження з інших предметів зменшувалося на одну годину, порівняно з іншими школами континентальної Франції. На думку Обсерваторії, учні та їх батьки не повинні просити про звільнення від релігійного виховання, а автоматично мати право вибору. У будь-який момент навчального року учень міг би змінити думку. Щоб не зменшувати тижневе навантаження з інших дисциплін, запропоновано зробити цей урок факультативом³¹. Зауважимо, що цю пропозицію, завдяки сприянню влади, вдалося реалізувати до 2017 р.³²

У 2015 р. Обсерваторія світськості зосередилася над питанням лаїцизму у вищих навчальних закладах, опитавши різними способами майже 2 млн. студентів. 15 грудня 2015 р. видали експертну оцінку про лаїцизм і релігійний чинник у вищих державних навчальних закладах. Відштовхнулися від статті 141-6 Освітнього кодексу, за якою «державна служба вищої освіти є світською та незалежною від політичної, економічної, релігійної чи ідеологічної кон'юнктури; вона прагне до об'єктивного знання; вона поважає плюралізм думок. Вона повинна гарантувати освіті та дослідженням можливості вільного наукового, творчого та критичного розвитку». І зробили такі висновки:

- студенти можуть носити релігійний одяг й атрибути, якщо їх поведінка не є проповідницькою та не перешкоджає функціонуванню ВНЗ;
- у випадку з лабораторіями, спортзалами тощо пропонують прописати дрескод у внутрішньому розпорядку;
- під час іспиту викладач може вимагати показати вуха, щоби переконатися, чи немає навушників, відтак, доведеться зняти хіджаб;
- на практиці в школі студенти мусять дотримуватися релігійної нейтральності;
- викладачі не можуть демонструвати свою релігійну приналежність, бо представляють Республіку;
- навчальні заклади мають уникати призначати іспити на великі релігійні свята³³.

9 грудня 2015 р. з нагоди 110-ї річниці Закону 1905 р. Обсерваторія заснувала Премію світськості Французької Республіки, яка щорічно на конкурсній основі вручалася фізичним та юридичним особам за популяризацію принципу лаїцизму. Першим лауреатом стала Школа мистецтв Брассара у Турі, яка створила 18 профільних афіш для різних вікових аудиторій³⁴. Цікаво, що традиція вручення Премії світськості збережеться й тоді, коли Обсерваторія 2021 р. Обсерваторія буде розпущена.

Члени Обсерваторії світськості розуміли, що їхня діяльність залежить від волі Президента Республіки, який може пролонгувати, або ж ні, їх мандат. Тому до президентських виборів 2017 р. почали «готуватися» завчасно. Вже 26 січня 2016 р. газета 'Libération' опублікувала відкритого листа Президенту Республіки від імені університетської спільноти на підтримку Обсерваторії та необхідності

³¹ Ibid. P. 31-35.

³² Rapport annuel de l'Observatoire de la laïcité 2017-2018. Paris: La Documentation française, 2018. P. 19.

³³ Ibid. P. 31-35.

³⁴ Ibid. P. 95-97.

продовження нею роботи. Зазначимо, що декретом від 12 жовтня 2017 р. діяльність Обсерваторії продовжено на п'ять років.

На прохання Марісоля Турена, міністра з питань соціальних справ, здоров'я та прав жінок, розроблено Хартію світськості підрозділу Сім'я та його партнерів, яка вступила в дію 23 вересня 2016 р. Документ містить преамбулу та 9 статей. Перші п'ять статей носять загальний характер і наголошують на важливості принципу світськості для французьких громадян. Найбільш прикладною є шоста стаття, в якій підкреслено, що підрозділ Сім'я поважає зобов'язання нейтральності державних служб, що стосується працівників та адміністраторів, які не можуть демонструвати своїх філософських, політичних чи релігійних поглядів. Натомість до клієнтів не застосовуються такі жорсткі вимоги – нікому не можна відмовити у послугах, якщо він не перешкоджає діяльності установи³⁵.

Звітуючи перед новим Президентом Емануелем Макроном (з 2017 р.), на початку 2018 р. Обсерваторія світськості навела дані про свої основні здобутки за п'ять років роботи:

- курси по лаїцизму пройшло 240 тис. осіб (в основному освітяни та чиновники);
- підготовка та поширення вже згаданих чотирьох практичних довідників;
- 160 тис. вчителів прослухали поглиблений курс лаїцизму;
- запровадження посади світського референта у кожному навчальному окрузі;
- з вересня 2015 р. у середніх навчальних закладах введено моральне та цивільне виховання для учнів усіх класів;
- розробка та впровадження Хартій світськості;
- з 2013 р. 9 грудня – День світськості;
- з 2015 р. запровадження щорічної Премії світськості;
- з 2016 р. всі бажаючі імами могли проходити світську підготовку, з 2017 р. вона ставала обов'язковою для оплачуваних капеланів;
- поширення в Ю-Туб коротких відео, спрямованих на підліткову аудиторію;
- релігійне виховання у школах Ельзасу та Лотарингії стало факультативним.

І при цьому, річний бюджет Обсерваторії складав 64,8 тис. євро/рік: «найдешевша та найдієвіша структура при главі уряду»³⁶.

Ще в 2018 р. Державному секретаріату з питань рівності чоловіків і жінок запропоновано Хартію світськості. Проект складався із преамбули та семи статей. Лейтмотивом документу була теза про те, що лише лаїцизм може забезпечити реальну рівність чоловіків і жінок. Вперше у сьомій статті було прописано, що асоціації, які отримують державні субвенції, повинні брати участь у пропагуванні принципу світськості³⁷. Аналогічного пункту в попередніх хартіях не було. В лютому 2020 р. Хартія світськості для Державного секретаріату з питань рівності чоловіків і жінок вступила в дію без суттєвих змін³⁸.

³⁵ Charte de la laïcité de la branche Famille avec ses partenaires. URL: <https://www.caf.fr/sites/default/files/Charte%20de%20la%20La%C3%AFcite-Branche%20Famille.pdf>

³⁶ Rapport annuel de l'Observatoire de la laïcité 2017-2018. Paris: La Documentation française, 2018. P. 17-21.

³⁷ Ibid. P. 41.

³⁸ Charte de la laïcité du Secrétariat d'Etat chargé de l'égalité entre les femmes et les hommes. URL: https://www.gouvernement.fr/sites/default/files/contentu/piece-jointe/2020/02/charte_de_la_laicite_egalite_f-h_odl.pdf

У 2019 р. Обсерваторія світськості зосередилася на врегулюванні застосування принципу лаїцизму в спорті. У травні Французька федерація футболу за сприяння Обсерваторії опублікувала довідник для футболістів, а вже в червні з'явився новий практичний гід «Світськість і релігійні атрибути у спортивних структурах»³⁹.

Продовжилася робота і над регламентацією пріоритетної – освітньої сфери. Але цього разу акцент зроблено на дошкільних закладах. Зокрема, було видано довідник «Світськість і релігійний чинник у закладах прийому малих дітей». Щоб отримувати фінансову підтримку від держави, дитячі садки мали дотримуватися принципів Хартії світськості підрозділу Сім'я та його партнерів, прийнятої 23 вересня 2016 р. А довідник мав роз'яснити особливості її застосування. Посібник складається з двох розділів: перший для державних, другий – приватних садочків. Вихователі державних садочків мали дотримуватися філософської, політичної та релігійної нейтральності у відносинах з дітьми та батьками. Прийом на роботу здійснювався, незалежно від віросповідання, але за помітні релігійні атрибути під час виконання професійних обов'язків передбачене звільнення. Діти мають бути прийняті в дошкільну установу, незалежно від їх віросповідання, батьки можуть демонструвати свої переконання, але заборонений прозелітизм. Для приватних дошкільних навчальних закладів передбачені деякі послаблення. Зокрема, принцип нейтральності обов'язковий лише для контактних працівників, для інших допускалися помітні релігійні атрибути. Також допускалася молитва в обідню перерву на робочому місці, але не в присутності дітей чи батьків⁴⁰.

Цікавими, у контексті того, як французьке суспільство сприймало численні ініціативи щодо ширшого впровадження принципу лаїцизму, є результати дослідження, проведеного соціологічною моніторинговою агенцією 'ViaVoice' у листопаді 2018 – січні 2019 рр. Телефонно опитали 2 тис. французів, старших 18 років. Виявилось, що 73% французів підтримують цей вектор політики, а 69% взагалі вважають лаїцизм основним республіканським принципом. Однак, результати відрізнялися, залежно від вікової групи (85% – старші 65 років, і лише 59% – 25-34-річні, але 71% – 18-24-річних, в останньому випадку маємо хороший результат, насамперед, завдяки останнім ініціативам в освітній сфері). Що ж стосується соціального аспекту, то принцип лаїцизму підтримувало 86% інтелектуалів і лише 59% робітників⁴¹.

На початку 2021 р. Обсерваторія світськості затвердила останній річний звіт, на тональності якого відбилася як загроза тероризму, так і виклики пандемії. Зокрема, у вступі зазначено, що вбивство 16 жовтня 2020 р. викладача історії Самуеля Паті та трьох вірян-католиків 29 жовтня 2020 р. засвідчує необхідність дати жорстку відсіч радикальному ісламізму, але це робити необхідно обережно, аби ще більше не посилити комунітаризм. А пандемія та невизначеність, яка за нею послідувала, спричинила зростання релігійності населення і поширення помітних релігійних атрибутів у громадському просторі. Тому пріоритетними вважали вже не стільки кодифікацію лаїцизму, як його популяризацію у найширших суспільних верствах. З цією метою ще в січні 2020 р. започатковано проєкт Молоді амбасадори світськості (450 вихідців з кварталів, які пройшли

³⁹ Rapport annuel de l'Observatoire de la laïcité 2018-2019. Paris: La Documentation française, 2018. P. 19.

⁴⁰ Ibid. P. 190-206.

⁴¹ Ibid. P. 33-35.

відповідну підготовку та мали поширювати інформацію серед своїх однолітків), у квітні-листопаді 2020 р. підготовлено серію коротких відео про хибні ідеї світськості й актуальні заходи влади⁴².

У жовтні Е. Макрон анонсував, а 9 грудня 2020 р. подав на розгляд Національної Асамблеї законопроект про посилення республіканських цінностей, який передбачає низку норм, що посилюють принцип лаїцизму, зокрема: діти з трирічного віку повинні відвідувати школи, домашнє навчання винятково за медичними приписами; релігійні організації повинні подавати звіт про пожертви від іноземців більшє 10 тис. євро; для отримання субсидій всі громадські організації повинні підтвердити прихильність до світських цінностей Республіки⁴³. Бачачи посилення інтересу глави держави до лаїцизму, Обсерваторія світськості зробила крок до витворення нових світських ритуалів, ймовірно, прагнучи посилити таким чином свої позиції. Так, було запропоновано «створити нові цивільні та республіканські ритуали», зокрема зобов'язати місцеву владу пропонувати парам, які не перебувають у шлюбі, з нагоди народження їх першої дитини, організувати урочисту церемонію вручення їм республіканської сімейної книги та запропонувати взяти участь у спонсорських ініціативах⁴⁴.

Однак, Обсерваторія світськості не допрацювала другої п'ятирічної каденції. Попри те, що 10 квітня 2021 р. у Парижі 24 асоціації, у т.ч. і такі гіганти, як Загальна конфедерація праці, Ліга прав людини та Рух проти расизму, антисемітизму та за мир, висловили їй свою підтримку: «Через вісім років існування Обсерваторія от-от зникне, а на її місці уряд створить Вищу раду світськості, продубльовану адміністративними структурами»⁴⁵. Вперше про необхідність структурної трансформації Обсерваторії 13 грудня 2020 р. висловилася міністр з питань громадянства Марлен Шіаппа: «Я запропонувала прем'єр-міністру перетворити Обсерваторію, щоби вона не просто виконувала дорадчі функції, а була речником держави з питань світськості»⁴⁶. І вже 15 липня 2021 р. було створено Міжміністерський комітет лаїцизму, який стежить за захистом рівноваги французької моделі світськості, яка поєднує дотримання індивідуальних свобод з вимогами республіканського співжиття⁴⁷. Формально статус Міжміністерського комітету лаїцизму вищий, аніж Обсерваторії світськості, однак у ньому працювали винятково чиновники.

Доповнити «кваліфікованими особами» Міжміністерський комітет мала Рада експертів лаїцизму, створена ще 8 січня 2018 р. при Міністерстві Національної освіти. Показово, що генеральним секретарем Ради експертів став Ален Сексіг, колишній глава Місії світськості Вищої ради інтеграції⁴⁸. Впродовж 2021 р. Рада

⁴² Rapport annuel de l'Observatoire de la laïcité 2019-2020. Paris: La Documentation française, 2021 P. 19.

⁴³ Projet de loi confortant le respect des principes de la République et de lutte contre le séparatisme. URL: <https://www.vie-publique.fr/loi/277621-loi-separatisme-respect-des-principes-de-la-republique>

⁴⁴ Rapport annuel de l'Observatoire de la laïcité 2019-2020... P. 28.

⁴⁵ Soutien à l'Observatoire de la laïcité. Communiqué commun. URL: <https://www.ldh-france.org/wp-content/uploads/2021/04/OBS-de-la-laicite-cp-commun-10-04-2021-11.pdf>

⁴⁶ Menguy B. L'Observatoire de la laïcité: un septième et dernier rapport? // La Gazette des communes. 22.12.2020. URL: <https://www.lagazettedescommunes.com/714873/observatoire-de-la-laicite-un-septieme-et-dernier-rapport/>

⁴⁷ Le site de référence sur le principe de laïcité. URL: <https://www.gouvernement.fr/laicitegouvfr>

⁴⁸ Le Conseil des sages de la laïcité. URL: <https://www.education.gouv.fr/le-conseil-des-sages-de-la-laicite-41537>

підготувала прикладний посібник «Світськість у школі», передмову до якого написав міністр освіти Жан-Мішель Бланкер⁴⁹. Поради групуються за чотирима категоріями: учні, персонал, батьки, зовнішні партнери. Найбільший перший розділ містить підпункти: Носіння знаків або одягу, які помітно маніфестують релігійну приналежність; Критика навчальної програми; Шкільне життя та релігійна практика; Секуляризовані свята. Ознайомлення з довідником показує, що влада все більше посилювала принцип лаїцизму. Так, навіть учні-іноземці, які приїхали за програмами обміну, мусіли дотримуватися заборони помітних релігійних атрибутів. А учні, які навчалися вдома, на іспиті в школі теж мусіли зняти всі релігійні атрибути⁵⁰. Що ж стосується інтернатів, де учні перебували впродовж тижня, за ними зберігалось право індивідуальної молитви у своїй кімнаті без присутності свідків⁵¹.

Цікаво, що окремий підпункт обґрунтовував те, що Різдво у Франції перетворилося на «секуляризоване свято», а тому його можна святкувати у школі, якщо не буде інших атрибутів, окрім ялинки⁵². Від персоналу, батьків і зовнішніх партнерів, очікувано вимагалось дотримуватися принципу нейтральності на території навчального закладу. 3 січня 2022 р. Рада експертів лаїцизму рекомендувала, щоб щороку 16 жовтня був Днем пам'яті Самуеля Паті. Цього дня всі заходи у навчальних закладах мають бути присвячені осмисленню наслідків атентату та необхідності захисту гуманістичних основ Республіки.

Отже, збільшення етно-релігійного різноманіття французького населення та загроза комунітаризму змусили владу шукати нових способів захисту республіканських принципів. З XXI ст. уряд почав використовувати інституційний підхід до лаїцизму, тобто створення окремих профільних комісій, покликаних посилювати його теоретичну базу та пропонувати дієві моделі його практичної реалізації. Спочатку 2003 р. це була тимчасова Комісія осмислення принципу світськості у Республіці, очолювана Б.Стазі, діяльність якої була зосереджена, насамперед, на питанні помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. Але вже 2007 р. Ж. Ширак зрозумів, що ширші ініціативи, зокрема такі, як підготовка Хартії світськості для державних установ, вимагає наявності постійної профільної комісії. Так було анонсовано створення Обсерваторії світськості, яку, щоправда, Н.Саркозі так і не скликав, обмежившись 2010 р. формуванням Місії світськості Вищої ради інтеграції. Президентська каденція Ф.Олланда відзначилася розпуском Вищої ради інтеграції та скликанням 2013 р. Обсерваторії світськості. Ця дорадча комісія, очолювана Ж.-Л.Бланко, до 2021 р. провела титанічну роботу, яку можна згрупувати за низкою векторів: кодифікація норм лаїцизму (підготовка численних Хартій), просвітницька робота (публікація довідників, навчальні курси, ознайомлювальні відео), аналітична робота (аналіз історії, правових норм і регіональних особливостей лаїцизму).

Однак, оскільки терористичні атаки 2020 р. змусили Е.Макрона ще жорсткіше підійти до захисту республіканських норм, Обсерваторію світськості 2021 р. замінили Міжміністерським комітетом лаїцизму з ширшими повноваженнями, доповненим Радою експертів лаїцизму. Проведений аналіз численних ініціатив

⁴⁹ La laïcité à l'école. Vademecum. Paris: La Documentation française, 2021. 114 p.

⁵⁰ Ibid. P. 35-40.

⁵¹ Ibid. P. 69.

⁵² Ibid. P. 75.

засвідчує, що, прагнучи чітко дотримуватися принципу лаїцизму, Республіка вийшла на грань перетворення світськості у своєрідний культ, зокрема через спроби формування т.зв. «нових цивільних і республіканських ритуалів», тим самим порушуючи нейтральність, на якій постійно наголошувала.

REFERENCES

- Baubérot, J.** (2000). *Histoire de la laïcité française* [History of French Secularism]. Paris: Presses Universitaires de France [in French].
- Baubérot, J.** (2007). Transferts culturels et identité nationale dans la laïcité française [Cultural transfers and national identity in French secularism]. *Diogenes*, 218, 18-27 [in French].
- Baubérot, J.** (2009). L'évolution de la laïcité en France: entre deux religions civiles [The evolution of secularism in France: between two civil religions]. *Diversité urbaine*, 9 (1), 9-25. DOI: 10.7202/037756ar [in French].
- Bréchon, P.** (1995). Institution de la laïcité et déchristianisation de la société française [Institution of secularism and dechristianization of French society]. *Cemoti*, 19. DOI: 100.4000/cemoti.1687 [in French].
- Sanches, J.** (2013). La laïcité dans les institutions sanitaires, sociales et médicosociales ou La dialectique des droits de l'homme et du citoyen, appliquée aux institutions [Secularism in health, social and medico-social institutions or The dialectic of human and citizen rights, applied to institutions]. *Empa*, 90, 52-59. DOI: 10.3917/empa.090.0052 [in French].
- Sypko, B.** (2017). *Musulmanska spilnota u zhytti Frantsuzkoi Respubliki (1995-2007)* [Muslim Community in the Life of French Republic (1995-2007)]. Lviv: The Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Sypko, B.** (2018-2019). Islamska relihiina osvita ta pryvatni musulmanski shkoly na zlami XX-XXI st.: avstriisko-frantsuzki kontrasty [Islamic religious education and private Muslim schools at the turn of the XX-XXI centuries: Austrian-French contrasts]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats*, 19-20, 81-97. DOI: 10.30970/fhi.2019.19-20.2316 [in Ukrainian].
- Sypko, B.** (2020). Musulmany v uriadakh Fransua Fiiona [Muslims in the Governments of François Fillon]. *Eminak*, 2 (30), 209-219. DOI: 10.33782/eminak2020.2(30).421 [in Ukrainian].
- Sypko, B.** (2021). Ministry-musulmany u frantsuzkykh uriadakh (2012–2017) [Muslim Ministers in French Governments (2012-2017)]. *Eminak*, 2 (34), 238-255. DOI: 10.33782/eminak2021.2(34).531 [in Ukrainian].
- Willaim, J.-P.** (2006). *Yevropa ta relihii: stavky XXI st.* [Europe and Religions: the stakes of the XXI century]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 23.02.2022

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2022